

Stroom

Quick

scan

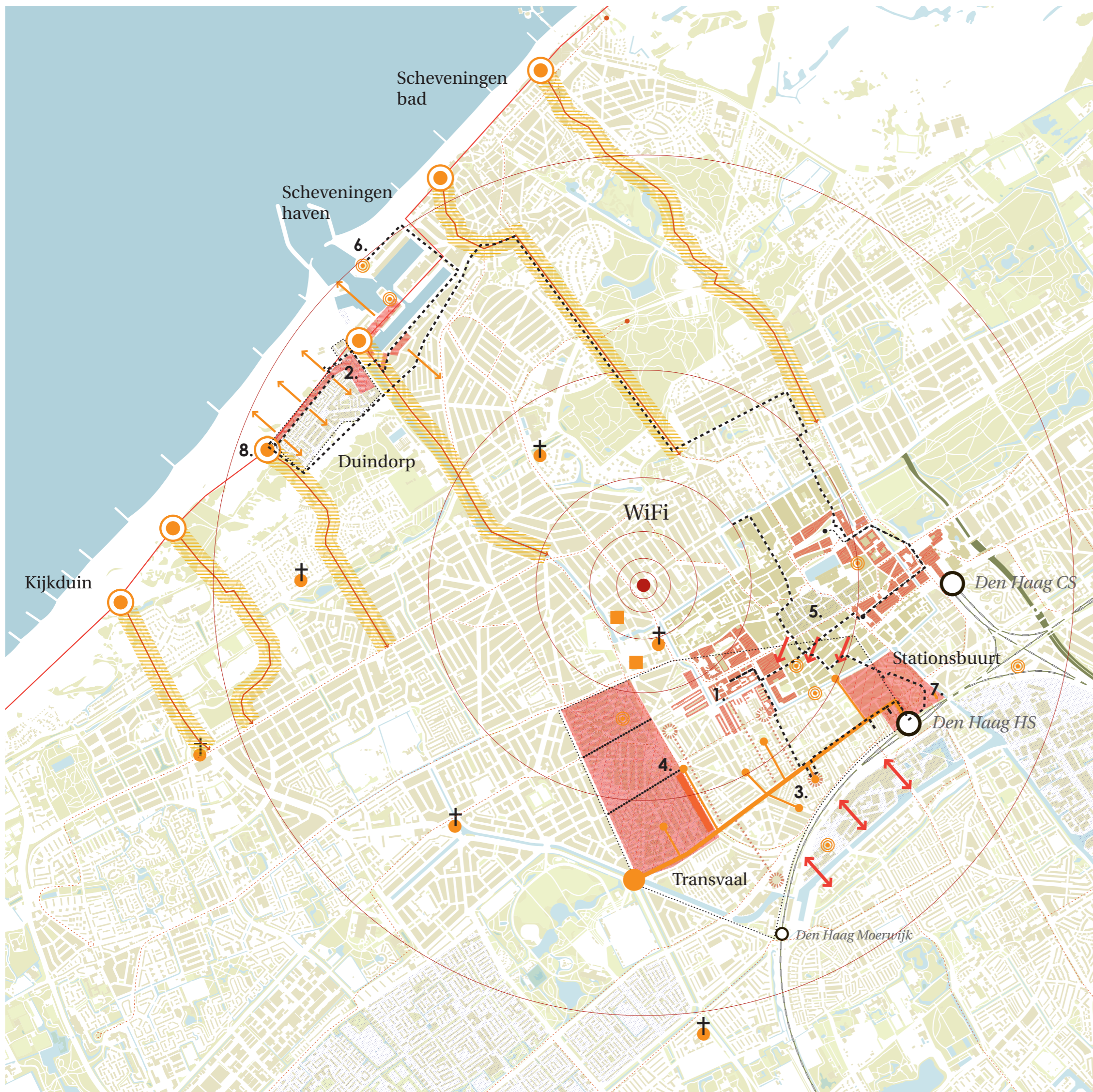
In opdracht van Stimuleringsfonds
voor Architectuur ten behoeve
van de Nulmeting Stedenbouw.

Steden

bouw

Den Haag

september 2009 — januari 2010

Quicksan Stedenbouw / Legenda

De kaart geeft een overzicht van de locaties die bezocht zijn tijdens de fietstocht en de ontwikkelingen in de stad waar ze exemplarisch voor zijn. De volgorde in de nummering wordt bepaald door het schaalniveau van de gesignaleerde ontwikkelingen op de locaties: van buurt tot wijk naar stad en regio, waarbij ook de relatie tussen prive en openbaar meespeelt.

1. Annechien Meier, Panderplein, Centrum
Een binnenplein met openbare 'groenfunctie' voor de buurt.
2. Ralph Kämena, Wieringsestraat, Duindorp
Een nieuwbouwblok met invloed op de ervaring van omringende duinen en zee.
3. Ergün Erkoçu, Jacob van Campenplein, Schilderswijk
Een straat als kansrijk verbindend element met uitstraling op wijkniveau als alternatief voor oprukkende city-vorming.
4. Leeke Reinders, Hobbemaplein, Transvaal
Een markt als kans om een betekenisvol stedelijk weefsel te creëren.
5. Corine Keus en Nanne Verbruggen, Routing Centrum
Een route als informele tegenhanger van de formele gebouwen.
6. Iris Schutten, Strandweg, Scheveningen
Een gebied in de tussentijd waar eigen initiatief leidt tot een bloeiende stad.
7. Hicham Khalidi, De Struyck, Stationsbuurt
Een culturele plek in een plint met free wifi waar de hele stad van kan profiteren.
8. Boris Hocks, Markenseplein, Duindorp
Een nieuwe tram-of lightrailverbinding die de stad ontwikkelingskansen biedt met regionale en (inter)nationale uitstraling.

- Transformatiegebied/leegstand
- Uitstralingsgebied van de locatie
- Leegstaande kerk
- Leegstaand kantoorpand
- Project in de tussentijd

Quickscan Stedenbouw / Inhoudsopgave

Quickscan Stedenbouw / Inleiding
Willemijn Lofvers, Francien van Westrenen

Quickscans

1. Voedsel / Annechien Meier
2. Groen / Ralph Kämena
3. Pluricultuur / Ergün Erkoçu
4. Publiek domein / Leeke Reinders
5. Transformatie / Corine Keus en Nanne Verbruggen
6. Tussentijd / Iris Schutten
7. Nieuwe media / Hicham Khalidi
8. Mobiliteit / Boris Hocks

Bottom-up rules / Verslag
Robert-Jan de Kort

Colofon

Quickscan Stedenbouw / Inleiding

Willemijn Lofvers, Francien van Westrenen

In een documentaire van kunstenaar Wilma Marijnissen over de Haagse Binckhorst 'Parels van de Binckhorst' (2009) komt een veelzeggende scène voor. Een wethouder staat op het dak van de KPN toren en kijkt uit over het gebied. "Dit hier", zegt hij terwijl zijn arm een weids gebaar over de Binckhorst maakt, "dit gebied is over 30 jaar een fantastisch stuk stad waar mensen hoogwaardig wonen, werken, recreëren. Maar daarvoor moet nog wel veel gebeuren." Met ontroering in zijn stem spreekt hij ons en zichzelf bemoedigend toe "Het is me allemaal niet niks wat we hier gaan realiseren." Het contrast tussen die dromende *cleane* wethouder in pak daar bovenop dat dak met de werkende, ietswat morsige autosloper beneden hem kan bijna niet groter. Die autosloperij past niet in het wensbeeld dat de wethouder zojuist geschetst heeft. En dat geldt ook voor de jachthaven, de snackbar, het dierencrematorium of de papierwarenfabriek. Zij maken nu de cultuur uit van de Binckhorst als verrassend binnenstedelijk bedrijventerrein, maar deze cultuur moet verdwijnen ten gunste van iets anders. Wat dat andere wordt, is nog onbekend. Er kan alleen in heel algemene en tamelijk inwisselbare termen over gesproken worden: kosmopolitisch, duurzaam, divers, groen, hoogopgeleid, gezinnen, sporten en cultuur.

Bovenstaande observatie is in een notendop wat de zogenaamde 'Quickscan Stedenbouw' laat zien die Stroom Den Haag uitvoerde in opdracht van het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Stroom heeft de interdisciplinaire benadering die zij in haar programma nastreeft ook als uitgangspunt van de quickscan genomen. Met daarbij een extra focus op de openbare ruimte - het bindmiddel van de stad - en het niveau van de straat. De quickscan bestaat uit drie onderdelen: een fietstocht, drie Binckcafé's waarin alternatieve perspectieven op de ontwikkeling van de Binckhorst besproken worden en een gesprek met het nieuwe hoofd stedenbouw van de gemeente Hans Kuiper. In het artikel 'Bottom-up rules' van Robert-Jan de Kort worden de drie onderdelen besproken.

Van de drie onderdelen is de fietstocht het meest 'quick & dirty'. We vragen 8 professionals die zich met diverse aspecten van de stedelijke omgeving bezighouden om als groep een dag door de stad te fietsen en elkaar de stad te tonen gezien door hun eigen bril. De deelnemers zijn Hicham Khalidi (ondernemer en directeur TAG, instituut voor nieuwe media), Ergün Erkoçu (architect, CONCEPT 0031), Leeke Reinders (onderzoeker, TU Delft), Annechien Meier (kunstenaar), Corine Keus en Nanne Verbuggen (architecten, E19), Boris Hocks (stedenbouwer, Posad), Ralph Kämena (fotograaf) en Iris Schutten (architect). We vragen ze de bril op te zetten van respectievelijk nieuwe media, pluriculturaliteit, openbaarheid, voedsel, transformatie, mobiliteit, groen en tussentijd en van daruit te kijken naar de toekomst van de stad. Willemijn Lofvers (architect, Bureau Lofvers) treedt op als gespreksleider en Robert-Jan de Kort (architect, rdka) als verslaglegger.

In een dag fietsen we dwars door de stad langs de plekken die de deelnemers hebben uitgekozen. Kijkend, luisterend, oplettend, ons verbaasd, pratend en lachend. Want leuk is het, zelfs als je de stad al goed kent. Kijkend door de bril van een ander opent zich een nieuwe stad. En al fietsend staan we oog en oog met de 'vieze' realiteit op straatniveau. De route voert ons vanaf Stroom Den Haag langs de koningin in haar werkpaleis door de Schoolstraat waar dankzij ondernemers een aantal jaren geleden nieuw leven ontstond, via de Stationsstraat met ondernemende kunstenaars naar De Struyck van Carel Weeber waar in de plint het tijdelijke kantoor van TAG gevestigd wordt, via de tientallen controle camera's voor Hollands Spoor door de Hoefkade, door geherstructureerde schone, hele en veilige straten die zelfs van naam veranderd zijn naar het naargeestige Jacob van Campenplein en de achterkanten van achterbuurten, langs de Haagse Markt en het Hobbemaplein in Transvaal door naar de Brouwersgracht en een semi privé-oase binnen een wooncomplex, terug de straat op naar het Spuiplein waar skaters zich nog vermaken maar waarvoor nieuwe plannen in de maak zijn,

de Turfmarkt langs de nu nog jaren zeventig gebouwen van de Ministeries van Justitie en Binnenlandse zaken naar de bouwput waar ooit de Zwarte Madonna stond, langs CS, over de Koekamp, dan links het getransformeerde Ministerie van Financien even stoppend op het Lange Voorhout met de veelgeplaagde Amerikaanse Ambassade, tijd voor lunch in de nieuwe Club 37 aan de Javastraat, een club met twee ingangen - een voor overdag en een voor 's avonds - exemplarisch voor Den Haag vragen we ons af, in de zon doortappend naar het uiterste puntje van Duindorp in de duinen, vandaar terug langs de nieuwbouw aan de Wieringsestraat en tenslotte door de haven van Scheveningen eindigend op het Free Architecture Surf Terrain met bunkermuseum, artist in residence en bar. Tijd voor bier en terugblik. Dat je eigen bril ook beperkt, dat we dit daarom veel vaker zouden moeten doen, dat commentaar makkelijk is en juist de vraag 'maar hoe dan wel?' beantwoord moet worden, dat dat deels neerkomt op ontwikkelen van andere regelgeving, andere instrumenten, maar dat het ook gaat om het verbinden: van verschillende schaalniveaus, maar ook van de harde en zachte stad, van het private en het publieke. Besloten wordt deze middag in een nieuwe kaart van Den Haag te vatten vergezeld van een legenda in de vorm van de diverse brillen.

Terugkijkend op de totale quickscan van fietstocht, café's en gesprek valt een aantal zaken op. Ten eerste blijken alle bijdragen aan de fietstocht in essentie te gaan om het vergroten van de publieke ruimte, en het toeëigenen van die ruimte. En daarmee gaan ze ook over de confrontatie tussen het private en publieke, tussen het formele en het informele, tussen de harde en de zachte stad. Kortom, over de openbare ruimte van de stad en hoe we daar met z'n allen gebruik van maken en daardoor de stad eigen maken. Een stad die geen ruimte biedt voor toeëigening is een dode stad, waar alle gebruik gereguleerd is en spontaniteit weggedrukt. Dus koester de skaters, de fietsers, de surfers. Zij ontrafelen de stad, nemen materialen, oppervlakten, hindernissen en meubilair op in hun steeds wisselend parcours en bouwen zo een nieuwe stad.

Hieruit volgt een tweede observatie die gaat over de spanning tussen de alledaagse realiteit van de stad en de geambieerde realiteit, tussen het eigenlijke gebruik en het gewenste gebruik, tussen werkelijkheid en ideaal. Want die skaters zijn natuurlijk niet de bedoeling en dat geldt voor meer gebruikers. In plaats van het eigenlijke gebruik goed te bestuderen, de kwaliteiten ervan te onderkennen en van daaruit nieuwe ontwikkelingen in te zetten, wordt liever vastgehouden aan een ideaalbeeld en -gebruik die veelal met grote gebaren neergezet en afgedwongen worden. Met als gevolg dat bestaande fysieke, maar vooral sociale netwerken, (onzichtbare) structuren en verbanden verloren gaan. Om dit te doorbreken is een bril nodig die heel precies de kwaliteiten van een plek laat zien, die laat zien hoe de stad in elkaar steekt, die achter de structuren kan kijken, die het onzichtbare zichtbaar maakt, en vanwaaruit vervolgens nieuwe ideeën kunnen ontstaan voor ontwikkeling. De vraag is natuurlijk of dit een opgave is voor de stedenbouwer.

Daarmee komen we bij een derde observatie over de rol van de stedenbouw. Waartoe dient deze? Staat deze ten dienste van de stad en haar bewoners of is het een instrument waarmee bestuurders hun ambities kunnen waarmaken? En hebben we het dan eigenlijk wel over stedenbouw - gaat dat dan niet juist over architectuur? De Vaillantlaan van Jo Coenen wordt door het nieuwe hoofd stedenbouw Hans Kuiper naar voren geschoven als het voorbeeld van structurerende stedenbouw, maar is dat nog wel te doen in deze tijd? Dat geldt ook voor de masterplannen en structuurvisies. Vraagt deze tijd niet om andere instrumenten, instrumenten die meer recht doen aan complexiteit van de opgave in plaats van zich te baseren op aannames en getallen, die de onvermijdelijke onzekerheid in zich opnemen in plaats van deze te bezweren, die structuur bieden waarbinnen iets organisch kan ontstaan zonder deze op voorhand te willen plannen?

En - de vierde - naast een blik op de instrumenten vraagt ook de regelgeving om verandering. Veel initiatieven lopen nu dood op langdurige en ingewikkelde vergunningstrajecten en bestemmingsplannen. Die zijn niet toegerust op eigen initiatief, participatie van bewoners, ontwikkelingen in de tussentijd en tijdelijke voorzieningen. De roep om een loket klinkt. Een loket waarachter een vriendelijke en ter zake kundige dame of heer met je mee denkt, je de weg wijst in het woud van regels en die het realiseren van tijdelijke projecten en gebruik op korte termijn als doel en taak heeft.

Tot slot een laatste punt dat volgt uit al het bovenstaande. De transformatie van de stad mag niet alleen een zaak zijn van vastgoed, van geld verdienen en ego-ambities. Juist met aandacht voor het bestaande, voor de gebruikers van de stad, voor de onverwachte kwaliteiten en momenten maak je een stad. En daarvoor zijn meerdere brillen nodig - niet alleen van de architectuur, stedenbouw of ontwikkelaar, maar ook die van de socioloog, de fotograaf, de kunstenaar, de schrijver; niet alleen de blik van bovenaf maar ook van onderop; niet alleen gericht op straatniveau, maar ook op wijk-, stads-, en regioniveau. De opgave van de toekomst is om die manieren van kijken op een goede manier met elkaar te verbinden.

1. Voedsel / Annechien Meier / Panderplein, Centrum

De stedelijke opgave voor Den Haag ligt in het ontwikkelen van een duurzame toekomstvisie voor het urbane landschap van de stad. De stedenbouwkundige gevolgen zouden het creëren van een uitgebreide 'groente infrastructuur' voor de stad kunnen zijn. De productie- en transportkosten blijven door het directe afzetgebied zo laag mogelijk. **Naast reeds bestaande parken, volkstuincomplexen e.d. kan gedacht worden aan het inzetten van ongedefinieerde openbare ruimte voor kleinschalig agrarisch gebruik en het aan elkaar koppelen van deze gebieden. Om dit soort initiatieven sneller te kunnen realiseren moet de regelgeving versoepelen.**

Om een permanente onderzoeksplek en model voor deze visie te ontwikkelen heb ik het Panderplein project bedacht: het is duurzaam, permanent van karakter en maakt deel uit van een nieuwe strategie voor stadslandbouw in Den Haag en andere steden in Europa. Het Panderplein is een openbaar kaal, stenen, plein (1250m²) grenzend aan het Buitenom, de Spijkermakersstraat en Brouwersgracht en bevindt zich in het Pandercomplex, een historisch pand in het centrum van Den Haag dat eind jaren tachtig verbouwd is tot een woon-werkgemeenschap en zelfbeheerorganisatie.

Het voorstel is om dit anonieme stenen plein te veranderen in een duurzame, agrarische binnenstadsvolkstuin waarbij onderzoek naar en innovatie van diverse kweekmethodes wordt voorgestaan en interactie met bewoners aan het plein en de omgeving wordt gezocht. Het plein staat in direct verband met de bestaande duurzaam aangelegde tuin van wooncomplex De Waterspin waarin onder meer een helofytenfilter is aangelegd en gecomposteerd wordt. Daarnaast kan het plein ook bijdragen aan de directe omgeving van de Brouwersgracht, door de opbrengsten te verkopen, bijvoorbeeld in de Organic Plaze, een plan van ondernemersvereniging 'Tussen de grachten'. Deze Organic Plaza wordt een overdekte bazaar, naar voorbeeld van de Amsterdamse 'Marqt' (een winkelketen met voornamelijk duurzaam geproduceerde etenswaren uit de

nabije omgeving). Terwijl er behoefte is aan een dergelijke plek, maar bijvoorbeeld ook aan een horecavoorziening, houdt het bestaande bestemmingsplan deze ontwikkeling tegen: het plein heeft geen groenbestemming en er is een horecastop. De gemeente Den Haag zegt groen belangrijk te vinden en zelfs van 'kijkgroen' naar 'gebruiksgroen' te willen ontwikkelen. Maar vooralsnog lijdt de openbare groenvoorziening nog onder de vergaande verstedelijking. Het pleinproject aan het Binnendoor geeft een tegenbeweging aan en speelt met de begrenzingen van openbare ruimte. Het brengt niet alleen nieuw leven op een statische niet gebruikte plek door voedsel te gaan verbouwen, maar biedt ook een visie op het gebruik van openbare ruimte in Den Haag.

Op nationaal en internationaal niveau kunnen al voorbeelden gevonden worden van kleinschalige agrarische projecten in de urbane omgeving die op een duurzame, *cradle to cradle* manier tot stand gekomen zijn en waarbij het verbouwen van groenten centraal staat. **Zijn er voor een stedelijke omgeving specifieke methodes/innovaties die het kweken van groenten eenvoudiger, duurzamer en productiever maken? Welke externe factoren zijn hierbij van belang?** Bij mijn onderzoek in de stad Havana, Cuba (maart 2009) ontdekte ik nieuwe mogelijkheden op gebied van permacultuur, daktuinen, verticale tuinen, compostering, verbouwen van vruchten en uitheemse gewassen. Deze methoden zullen in het pleinproject worden toegepast: de bestemming van het plein wordt hiermee in positieve zin en op een bijzondere manier gewijzigd; door het kweken van eigen groenten, (eetbare) bloemen wordt de biodiversiteit vergroot, voor een groot gedeelte wordt de verharding weggehaald waardoor het regenwater direct kan afvloeien. Ook wordt hemelwater afgekoppeld van bestaande hemelwaterafvoer middels regenzuilen/watertanks. Door het zelf kweken van groenten/(klim)planten verbeterd de luchtkwaliteit (afname fijnstof), luchtvochtigheid en geluidsoverlast.

2. Groen / Ralph Kämena / Wieringsestraat, Duindorp

Duindorp is gebouwd tussen 1916 en 1930 voor de Scheveningse vissersbevolking en vormde jarenlang een hechte gemeenschap. Dit werd mede beïnvloed door de geïsoleerde ligging midden in de duinen achter het kanaal. Door de jaren heen is de wijk sterk achteruit gegaan. Om een einde te maken aan de kansloze situatie hebben gemeente en woningbouwcoöperatie Vestia ingegrepen. Een fysieke ingreep met grote sociale en ruimtelijke gevolgen. De overlast veroorzakende woonhoven zijn gesloopt ten behoeve van nieuwbouw. En dat geldt ook voor de voorste rij huizen met uitzicht op zee en duinen aan de Wieringsestraat.

In het in 1992 gepubliceerde 'Monumenten inventarisatie project Den Haag 1850-1940' wordt geconcludeerd dat Duindorp een "gebied met bijzondere waarden" is. Deze kwaliteiten zijn: de sociaal-historische betekenis van een ten behoeve van de Scheveningse bevolking door de gemeente Den Haag ontworpen en grotendeels gebouwde arbeiderswijk, de geïsoleerde ligging van de wijk in het duingebied, het homogene bebouwingsbeeld, de bijzondere stedenbouwkundige opzet en typologische waarde van de hoven, de landschappelijke waarde van het duingebied Westduinpark.

De gemeente spreekt in haar beleidsplannen van 'bouwen voor de buurt nieuwe stijl'. "Een belangrijke doelstelling van het wijkplan is het versterken van de positieve buurtbinding door middel van een betere differentiatie van de woningvoorraad. Een voorwaarde is dat het dorps karakter behouden wordt, terwijl de omgevingskwaliteiten beter benut moeten worden. Met het wijkplan wordt beoogd Duindorp weer een goed woonmilieu te geven door een divers woningaanbod, benutten van milieu- en duurzaamheidsaspecten, een goede winkelvoorziening voor de dagelijkse boodschappen, een aantrekkelijke woonomgeving met meer groen in de wijk, speelgelegenheid en voldoende ruimte om te parkeren. Gebruik makend van haar unieke ligging wordt Duindorp een veelzijdig en duurzaam aantrekkelijk stukje Den Haag.

Voor een nieuw duurzaam woonmilieu is bij afwezigheid van uitbreidings- of inruillocaties een lagere woningdichtheid onvermijdelijk. Factoren hierbij zijn: realisatie van eengezinswoningen, comfortabele ouderenwoningen en het grotere ruimtebeslag van nieuwe woningen door meer woonoppervlak en privé open ruimte. Bovendien zal openbare ruimte moeten worden toegevoegd uit oogpunt van beleving en spelmogelijkheden voor de jeugd. Het laatste is echter relatief: deels door de stedelijke oriëntatie van nieuwe bewoners en deels omdat het woonmilieu in Duindorp zijn kwaliteit aan externe factoren ontleent t.w. haven, zee, strand en duinen. Daarom is een relatief intensieve vorm van bebouwing met afwijkende woningtypes en overdekt parkeren mogelijk en nodig. Bij de herinrichting is het belangrijk om de kwaliteit van de bestaande openbare ruimte te versterken en de externe kwaliteiten in de wijk visueel en voelbaar te maken."

In de architectuur die de wijk zou moeten vitaliseren zit echter geen enkel element dat een verbinding maakt met de oude wijk. **Er is door de huizenrij aan de Wieringsestraat als het ware een muur opgetrokken tussen de wijk en de zee. Duindorp heeft een sterk versteend karakter dat een evenwicht vindt met de vele natuur om de wijk heen. De nieuwbouw doorbreekt de maatverhoudingen zowel in omvang als materiaal. Deze nieuwbouw is respectloos naar de wijk en doet afbreuk aan de wijk.** Het dorps karakter dat behouden had moeten blijven is in het geheel niet terug te vinden. In het citaat van de vorige alinea wordt beargumenteerd dat, doordat de wijk zijn kwaliteit ontleent aan externe factoren, het logisch is plaatselijk deze meer te mogen benutten ten koste van de oude wijk. Door het verhogen van de randbebouwing aan zee worden nu juist zee en duinen minder voelbaar in de wijk. Een paar honderd meter richting Scheveningen ligt het antwoord op de vraag hoe men tot deze architectonische keuze heeft kunnen komen. De nieuwe randbebouwing van Duindorp sluit naadloos aan op de bouwopvatting die al gerealiseerd is aan de rand van Scheveningen. De Gemeente en Vestia zijn uit op prestige en hoge rendementen. De sociale agenda heeft moeten wijken voor een commercieel te aantrekkelijke lokatie met zicht op duinen en zee.

Hoe het beter kan? Ik zou de vergelijking willen maken met de wijk Pendrecht te Rotterdam. Uiteraard is deze wijk geheel anders van opzet, maar toch wil ik de strategie benadrukken waarmee Pendrecht renoveert en nieuwbouw realiseert. In Pendrecht wordt de basisopzet van de wijk gerespecteerd. Dit wordt bereikt door te renoveren door woningen samen te voegen waardoor de woning aan de eisen van de tijd voldoet en voor een breder woningaanbod zorgt. Waar in Pendrecht wordt gesaneerd bouwt men huizen en flats die betreft volume en materialisering aansluiten bij de originele opzet. **Het tempo waarin de wijk wordt veranderd is zeer gefaseerd, waardoor de wijk de tijd heeft de vernieuwing in zich op te nemen voordat de volgende verbetering volgt. Het is met name deze kwaliteit van stadsvernieuwing die ontbreekt in Duindorp.**

Verder zou ik willen opmerken dat gezien vanuit de duinen de nieuwbouw veel meer aanwezig is dan in de oude situatie. Het Westduinpark is kwalitatief achteruit gegaan. Als deze stadsvernieuwing de maat is voor de stadsinbreiding waar Den Haag aan werkt sinds de stadsgrenzen bereikt zijn, dan moeten we ons zorgen maken.

* Citaten uit het "Wijkplan Duindorp", uitgebracht door de Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Directie wonen, 2000

3. Pluriculturaliteit / Ergün Erkoçu / Jacob van Campenplein, Schilderswijk

Den Haag is een stad van tegenstellingen, ook wel bekend als 'de-hoeden-en-pettenstad'. De stad is een *meltingpot* waar verschillende lagen, culturen en etniciteiten samenleven in een stad die door de zee en omringende gemeenten ingesloten is. Direct tegen het stadscentrum van Den Haag liggen de Schilderswijk en Transvaalbuurt. Deze wijken, behorend tot de 'prachtwijken', zijn qua opbouw zeer divers. **Zowel op het sociale, culturele, fysieke en economische vlak hebben ze potentie om uit te groeien tot het nieuwe en bruisende pluriculturele stadscentrum van Den Haag.** Deze wijken zijn echter de laatste jaren onder invloed van de oprukkende cityvorming in veel opzichten verworden tot monoculturele eilandjes. Dit past niet bij de ontwikkeling van een pluriculturele samenleving waarin etniciteit in veel mindere mate een rol speelt, en waarin interacties tussen groepen plaatsvinden op basis van leeftijd, opleidingsniveau en gedeelde interesses. De ingrepen zijn niet meer dan cosmetische injecties die ten onrechte exotiseren en polariseren en daarmee een valse identiteit neerzetten. Voorbeelden zijn het Haagsche China-town, maar ook de ontwikkelingen in Haagse Transvaalbuurt.

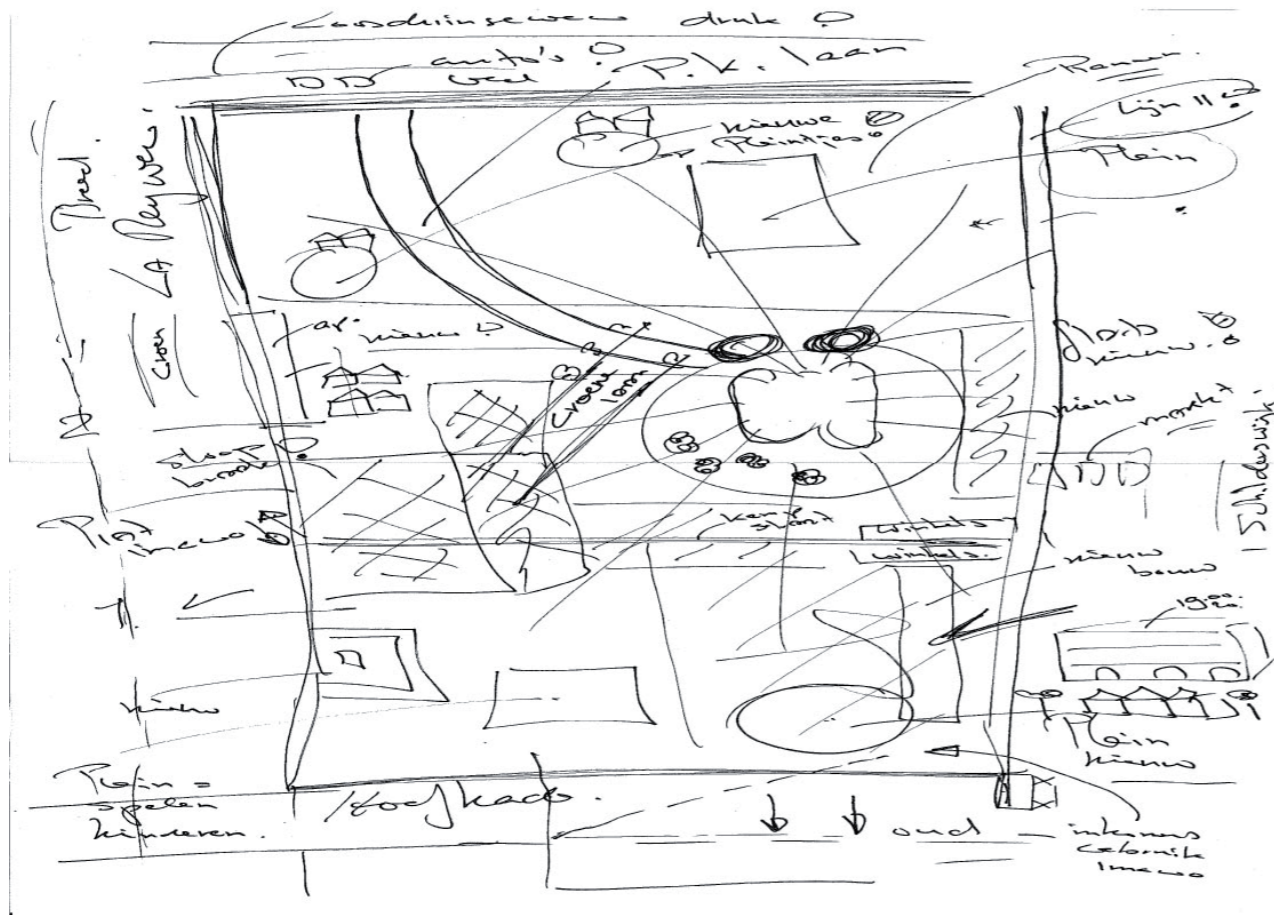
Het Jacob van Campenplein in Den Haag is zo'n voorbeeld van een plek met alle potenties, maar waar momenteel van alles misgaat. Het is een stedenbouwkundige *left-over* naar aanleiding van de herstructurering van de jaren 80-90. Ik vind het een typisch geval van Calimero-stedenbouw: ontwerpen die ervoor hebben gezorgd dat er te grote tegenstellingen in de wijk zijn ontstaan. De locatie is plein noch park en qua gebruik heeft het geen duidelijke functies. De meeste gevels die aansluiten op het plein hebben geen uitzicht op het plein (dode gevelkoppen) en de woningen die wel uitzicht hebben op het plein zijn zodanig naar binnen gekeerd dat er geen enkele relatie bestaat tot het plein en niets uitnodigt om het te hebben. De plinten bijvoorbeeld zijn slaapkamers en entree's tot de woningen, de woonkamers van deze woningen bevinden zich allen op de eerste en tweede verdieping. Na dieper onderzoek blijkt het gebied rondom het plein ook nog eens ernstige sociale problemen te hebben, zoals jeugdprostitutie, jeugdbendes, daklozen en verslaafden.

Ik ben geen voorstander van het collectief cosmetisch kopiëren van elementen van een zogenaamde mediterrane stedenbouw en architectuur naar de Nederlandse context. In mijn optiek creëer je hiermee een valse identiteit, die eerder polariserend werkt dan eer doet aan de hybride en dynamisch pluriculturele identiteit van de wijk. **Het is daarom belangrijk te kiezen voor stedenbouwkundige injecties die de wijk de mogelijkheid geven te transformeren naar een pluriculturele samenleving, met een grote diversiteit in bevolkingsopbouw, woningtypes, culturele voorzieningen op wijk- en blokniveau en veel vrijheid en ruimte voor bewoners die door willen groeien.** Ik vind het niet verstandig te ontwerpen door te denken vanuit een plaatje en de kavel, maar door te kiezen voor een contextueel ontwerp dat vertrekt vanuit de sociaal-maatschappelijke mogelijkheden. Door goed te kijken naar wat op straat gebeurt en in de gebouwen, beleef je de buurt echt. De resultaten van deze onderzoeken worden verwerkt in een informele kaart die inzicht geeft in de wijze waarop de buurt echt wordt gebruikt. Deze manier van onderzoeken voer ik al enkele jaren uit in diverse steden in de wereld en bracht tal van informele ontwikkelingen aan het licht. Van de illegale markten van de derde en vierde generatie Afrikanen in Marseille, de vrije uitbouw van excommunistische gebouwen in Tblisi tot schuilmoskeeën in het Haagse Transvaalkwartier.

De pluriculturele samenleving is te stimuleren door coalities te smeden tussen verschillende functies en/of doelgroepen die nu nog strikt gescheiden zijn van elkaar. Denk aan: jongeren en ouderen, wonen en ondernemen, werken en leren, cultuur en sport. Daarvoor is een aantal strategische injecties nodig op wijkniveau. Men moet op zoek gaan naar een model dat duurzaamheid brengt in dit gebied dat maatschappelijke, sociale, culturele en architectonische problemen kent. Het gaat er om de historische identiteit te intensiveren en te ontwikkelen. Wat kan de locatie binnen het krachtenspel betekenen voor de overgang van de oude naar de nieuwe identiteit? **Het gewenste karakter krijgt vorm door ruimte te geven aan allerlei informele fenomenen die je al ziet in de ongeplande stad. Door het informele niet te normaliseren of uit te bannen, maar juist te omarmen, ontstaat ruimte voor innovaties.** Deze benadering geeft mensen van uiteenlopende welvaartsniveaus de ruimte voor persoonlijke ontwikkeling en groei binnen de wijk. In feite transformeert de wijk mee met de bewoners. De bewoners zelf vormen dus de motor van deze ontwikkeling. Zij bepalen het tempo waarin de wijk groeit. Huizen worden bijvoorbeeld getraptd ontwikkeld waarbij veel vrijheid wordt gelaten aan bewoners voor interpretatie en groei. Zo ontstaat aan de ene kant een 'wijk-wijk' met diversiteit in bevolkingsopbouw, woningtypes, culturele voorzieningen op wijk-, blok-, en woningniveau, waarbij aan de andere kant de individu op woningniveau zichzelf kan blijven in het 'ik-huis'.

4. Publiek domein / Leeke Reinders / Hobbemaplein, Transvaal

De bovenstaande kaart is getekend door een voormalig rayonmanager van een woningcorporatie die jarenlang betrokken was bij de vernieuwing van Transvaal. De rayonmanager sprak met affectie over de drukke 'gang en wandel' van de wijk. De markt, de winkelstraten met 'leuke winkeltjes', de verschillende etnische groepen die in de wijk wonen; Transvaal was in zijn ogen een levendige en multiculturele wijk met 'bovenstedelijke uitstraling'. Uit de kaart spreekt echter ook een urgentie om de wijk drastisch te herstructureren. De kaart laat de wijk zien als object van planning en beleid: een lineair traject waarbij Transvaal in 'hapklare brokken' en fasegewijs, van zuid naar noord, wordt geherstructureerd. In het midden van de kaart is het nieuwe wijkpark (de 'longen' van de wijk) getekend, dat symbool staat voor de vernieuwing van de wijk: een 'schone' en 'transparant' ontworpen ruimte die breekt met de als ondoorzichtig en onherbergzaam beschouwde ruimte van het oude Transvaal. Niet dat er garantie is dat het park uitnodigt om er doorheen te lopen, en te verblijven, maar het levert in ieder geval een positief beeld op. Een wijk met nieuwe woningen, 'nieuwe mensen' en nieuwe uitdagingen.

De vraag die zich aandient is hoe aan een bestaand stedelijk weefsel een nieuwe betekenis kan worden gegeven? Hoeveel multiculturaliteit kan een stad

verdragen? **Ofwel: hoe verhoudt de geplande ruimte van ordening en fasering zich tot het complexe alledaagse leefwereld van bewoners en gebruikers?** De vernieuwing van Transvaal legt in het klein een groter vraagstuk bloot dat raakt aan de toegankelijkheid en openbaarheid van de stedelijke publieke ruimte. Over de publieke ruimte van de stad zijn grofweg twee verhalen in omloop. Het ene verhaal roemt de stad om haar heterogeniteit, levendigheid en toegankelijkheid. Dit verhaal schetst het ideaal van de stad als publiek domein: een democratische ruimte die aanzet tot nieuwe ervaringen, onverwachte ontmoetingen, exotische geuren en onbekende klanken. Een stad waar stedelingen door debat en confrontatie met andere mensen, opinies en geluiden gedwongen zijn tot uitwisseling en wederzijdse erkenning. De stad, stelt de socioloog Richard Sennett, biedt mensen een mate van wanorde en onzekerheid, die nodig is om zichzelf als volwassen individuen te verwezenlijken. Door zich te mengen in de massa, zich te omgeven met anderen, leren mensen met verschillen en conflicten te leven. Tegenover dit vertoog bestaat een andersoortig verhaal over de teloorgang van de publieke ruimte. Dit verhaal gaat niet over ontmoeting en uitwisseling maar over scheidingslijnen, uitsluiting en segregatie. Het publieke leven wordt hierin niet bepaald door onbevangen ontmoetingen of nieuwsgierigheid naar het vreemde, maar door strategieën

van vermijding en ontwijking. Dit is de citadel van controle en surveillance, zoals de journalist Mike Davis Los Angeles omschreef, een stad waarin dissonante elementen en potentiële conflicten worden uitgebannen. De persoonlijke vrijheid van individuen wordt hierin beperkt om het onbekende en potentieel bedreigende van het sociale leven te negeren en vermijden.

Beide verhalen zijn in zekere zin met elkaar verstrengeld, ze belichten de zon- en schaduwzijde van het publieke leven in de stad. Maar onder invloed van een neoliberaal politiek klimaat is het ene verhaal het andere steeds meer gaan overheersen. De laatste jaren zijn tal van strategieën ingezet die de vrijheid van beweging en expressie van stedelingen steeds meer beknotten en inperken. De omheining van wooncomplexen, het installeren van bewakingscamera's, het opleggen van wijkverboden aan overlastgevend jongeren: deze strategieën van begrenzing, zoning en afbakening zijn begrijpelijk vanuit het oogpunt van het dagelijkse beheer van de openbare ruimte. Maar de achteloosheid waarmee dergelijke interventies plaatsvinden baart zorgen, omdat ze ingrijpen in de wezenskenmerken van de stad als publiek domein.

Wat de kaart in mijn ogen vooral uitdrukt is een afkeer van de complexiteit en textuur van stedelijke ruimte. Planning is hier een vorm van ruimtelijke kolonisering: het verlangen de sociale en fysieke ruimte te controleren en reguleren. **Met de herstructurering van Transvaal verdwijnt een fijnmazig stedelijk weefsel, dat voor een planner wellicht moeilijk leesbaar en beheersbaar is, maar dat een stad nu juist zo interessant en aantrekkelijk maakt. Wil men de 'bovenstedelijke' uitstraling van Transvaal werkelijk behouden dan is een andere benadering noodzakelijk. Een zienswijze die de complexiteit van een stad niet reduceert en inperkt, maar zich rekenschap geeft van de complexe leefwerelden van een wijk en de sociale en zelfregulerende mechanismen die de basis vormen voor betekenisvolle plekken en buurten.** Maar er zijn nog vele kansen! Vlakbij het wijkpark ligt de 'multiculturele' markt van Transvaal. Mijn advies: onderzoek de mogelijkheden om deze plek werkelijk in het stedelijke weefsel te integreren in plaats van ook haar zo te ordenen dat deze resoluut van de kaart wordt geveegd.

5. Transformatie / Corine Keus, Nanne Verbuggen / Routing Centrum

In het centrum van Den Haag is de stedenbouwkundige transformatie in de tijd duidelijk te volgen. Deze transformatie levert vooral een verdichting op die een schaalvergroting met zich mee brengt. Gebouwen worden steeds meer als architectonische objecten stedenbouwkundig toegepast. **Wat ontbreekt is een visie op het gebruik van de openbare ruimte tussen de diverse gebouwen. De ruimte waar ontmoetingen plaats kunnen vinden, waar het gebruik van de stad zich laat zien. Routing is hierbij een essentiële verbindende factor: een informele route langs of zelfs door de formele gebouwen geeft spanningsvelden die de stad nodig heeft. De wrijving tussen de informele openbare ruimte en de formele gebouwde stad levert een interessant stedelijk klimaat op, waarin Den Haag zich kan onderscheiden.**

Het oorspronkelijke centrum rond het Binnenhof, de Vijverberg en het Lange Voorhout kent nog steeds de klassieke architectuur. Het lijkt alsof er in de tijd niets is veranderd, ondanks dat achter de behouden klassieke gevels bijna alle van oorsprong gebouwde woonhuizen zijn getransformeerd tot kantoren. Ook het Lange Voorhout beweegt mee in de functie-veranderingen in de tijd. De openbare ruimte fungeert als markt, openlucht-museum, openlucht-theater, als locatie voor de jaarlijkse kermis en als parkeerplek onder de vele bomen. In plaats van de dynamiek van deze plek te omarmen waarin ruimte is voor continue fysieke transformatie en informeel gebruik, heeft de huidige historiserende tendens in Den Haag gezorgd voor een andere inrichting. De vele parkeerplaatsen zijn verdwenen, waardoor de ruimte monumentaler maar ook minder dynamisch is geworden.

Na de oorlog werden de door bominslagen verwoeste locaties aan het Korte Voorhout opnieuw ingevuld. Marcel Breuer bouwde de Amerikaanse ambassade in de na-oorlogse modernistische stijl. De gebouwen van de Franse ambassade en het kantoorgebouw van Equity and Law lopen in dit optimisme van de nieuwe tijd mee. Kenmerkend voor deze gebouwen is dat ze zich als moderne, losse objecten in het stadsweefsel voegen. Momenteel is er veel discussie over het behoud en de herbestemming van de Amerikaanse ambassade en de ontwikkeling van het Korte Voorhout. Vanuit de politiek is behoefte aan een herhistorisering van deze locatie, de betekenis van deze gebouwen lijkt te zijn vergeten en het optimisme weggeëbd. Een nieuwe openbare functie voor de ambassade zou volgens ons echter veel bijdragen aan een dynamische stedelijke ruimte rond het Voorhout.

Het Ministerie van Financiën werd begin jaren zeventig gebouwd. Een brutalistisch gebouw, relatief laag maar van zeer grote schaal binnen het stedelijke weefsel. Het was in z'n tijd een modern gebouw, bijzonder met de twee binnenhoven die als binnentuinen functioneerden. In de herontwikkeling van het gebouw is één binnenhof toegevoegd aan de binnenruimte van het gebouw en is

het andere binnenhof getransformeerd tot openbaar plein waar informele ontmoetingen plaats kunnen vinden.

De openbare ruimte van het Korte Voorhout is minder monumentaal dan het Lange Voorhout en heeft een stedelijk karakter dat via de Koekamp een mooie overgang vormt naar het Centraal Station. Het park de Koekamp gebouwd over de centrumring is een geslaagde combinatie van schaalvergroting van de infrastructuur en een openbare ruimte voor informeel gebruik.

Nieuwe ontwikkelingen rondom Centraal Station volgen de tendens van de objecten-stedenbouw. De verschillende ministeries zijn bij het station gegroepeerd. Het zijn grootschalige gebouwen uit verschillende tijden, elk met hun eigen architectonische expressie. Ook het nieuwe plan van OMA zal als stedenbouwkundig object met hoge poten op het plein staan. In de Wijnhaven moeten bestaande, goed functionerende gebouwen plaats maken voor nieuwe prestigieuze hoogbouw. Hier wordt de stedenbouw en architectuur ingezet voor een nieuwe identiteit van de stad. Waar in de jaren tachtig de Zwarte Madonna hier het boegbeeld was van een democratische, sociale samenleving, moest deze plaatsmaken voor de residentiële regentencultuur waarbij ambities en prestige van bestuurders in stedelijke ontwikkelingen tot uiting komen. Ook de gebouwen van de Ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken uit de jaren zeventig zullen moeten wijken voor nieuwe torens. De objecten-stedenbouw leent zich goed om op deze manier met de stad om te gaan. Zo ook bij de plannen voor het nieuwe cultuurforum op het Spuiplein, dat de nominatie voor Culturele Hoofdstad 2018 veilig moet stellen.

De stedenbouw en architectuur staan in dit geval minder ten dienste van de stad en haar bewoners, maar eerder van de ambitie van haar bestuurders om de stad van een nieuwe identiteit te voorzien. De transformatie neemt in dit geval een versnelling, maar met een wel heel vluchtig doel. De objecten-stedenbouw in het stadscentrum zou beschouwd kunnen worden als een formele stedenbouw. Met name door het specifieke programma van de ministeries zijn de gebouwen ontoegankelijk, waardoor er weinig ruimte is voor informele structuren. Daar waar mogelijk worden de openbare ruimtes geclaimd voor informele activiteiten, zoals de stationshal en het Spuiplein waar skaters en freestyle sporters actief zijn. De opgave van de toekomst ligt in het stimuleren van informele activiteiten en het geven van ruimte hieraan. **De ontoegankelijke ministeries zouden ruimte terug moeten geven aan de stad, bijvoorbeeld door de begane grond openbaar te maken of er collectieve functies te plaatsen. Ook de ruimte tussen de gebouwen zou een informeel karakter moeten krijgen, zodat het een ontmoetingsplek wordt voor de ambtenaren en bewoners zich de stad eigen kunnen maken.**

6. Tussentijd / Iris Schutten / Strandweg, Scheveningen

In de afgelopen eeuw zijn talloze ideeën over stad en stedenbouw de revue gepasseerd. De visies achter het Nieuwe Bouwen, de Wederopbouw, het bouwen voor de buurt en de Netwerkstad hebben gaandeweg ons stedelijk landschap gekleurd. Wat deze stromingen gemeen hebben is dat een eindbeeld centraal staat. De huidige tijd vraagt om een omslag in deze manier van denken. **We zouden ons minder moeten toeleggen op het plannen van de verre toekomst en meer op de weg die daar naartoe voert, op 'het ondertussen', op het beheer en de ontwikkeling van de stad in het hier en nu. Dan komt niet het eindbeeld maar de tussentijd centraal te staan.**

De context van de Nederlandse stedenbouw is de laatste decennia behoorlijk veranderd. Het accent is verschoven van stadsuitbreiding in spreekwoordelijke 'lege weilanden' rondom de stad, naar binnenstedelijke ontwikkeling waarbij wordt ingegrepen in bestaand stedelijk weefsel. De gebouwde omgeving is niet langer uitsluitend het doel, maar ook het startpunt van ontwikkeling. De tussentijd is daarbij een onmiskenbare schakel tussen de start en de voltooiing van transformatie. Het is niet slechts een fase om tot een bepaald einddoel te komen, maar een wezenlijk onderdeel van een stedelijk organisme.

Veel Nederlandse wijken ondergaan momenteel ingrijpende transformaties. Ook hier is de blik meestal vooral gericht op de toekomst, men droomt over en werkt aan hoe het ooit gaat worden. Intussen groeien hele generaties op tussen dichtgetimmerde huizen, gaten in het stedelijk weefsel en uit elkaar vallende sociale verbanden. In dergelijke periodes van leegstand, verval, sloop en nieuwbouw nestelen zich allerlei activiteiten. Krakkers, junkies en daklozen vinden er onderdak en ondernemers maken gebruik van de opengevallen ruimte om kleinschalige activiteiten te kunnen starten. Kunstenaars en ontwerpers komen af op de goedkope woon- en werkruimtes en vinden er de inspiratie en vrijheid om projecten te ontwikkelen en te experimenteren. Bewoners gebruiken de ruimte die vrijkomt om er te spelen of hun hond uit te laten. En zo ontstaat in die tussentijd, die zich op het eerste gezicht kenmerkt door hekken en

verwaarlozing, een wereld van kleinschalige activiteiten en initiatieven die van nut is op individueel niveau maar ook voor de hele buurt of stad van betekenis kan zijn.

Pas recentelijk is men in de planvorming rekening gaan houden met de mogelijkheden van deze periode van transformatie. Men kan op twee manieren kijken naar gebieden in transformatie. Enerzijds worden ze gezien als zorgwekkend rommelgebied, gapende wond, vergeten verlatenheid en/of moeilijk beheersbaar terrein, anderzijds worden ze ook gezien als een welkome verademing die ruimte, vrijheid en mogelijkheden schept in de dichtgebouwde, dichtgeregelde en dichtgeplande stad.

F.A.S.T. - het 'Free Architecture Surf Terrain' - is een voorbeeld van hoe tussentijd kan worden ingezet. Op een braakliggend terrein langs de boulevard van Scheveningen is hier een 'surf-hostel' gebouwd van containers., inclusief bar, restaurant, winkel en werkplaats. Surfers kiezen zelf of ze betalen voor hun overnachting of helpen het project verder op te bouwen. Bijzonder aan dit project is niet alleen het gebruik van de tussentijd maar ook hoe het verbanden aangaat met organisaties uit de omgeving, en hoe het plan voortdurend wordt aangepast aan de ontdekkingen die in de tussentijd worden gedaan. Zo is in een bunker onder het terrein een bunkermuseum geopend welke gerund word door een Haagse bunkergroep, een dependance van het naburige MuZee in een van de containers ondergebracht en 'Badgast' geplaatst, een artist in residence-plek op initiatief van de Satellietgroep.

Tussentijdgebieden worden doorgaans onttrokken aan de stad doordat ze zijn dichtgetimmerd en omheind. **F.A.S.T. laat zien dat gebruikers van de stad zich deze gebieden veel meer zouden kunnen toeëigenen. In deze ongrijpbare, onbepaalde en onbestemde periode ontstaat immers ruimte voor verrassende ontmoetingen, verbindingen en impulsen, met name indien sprake is van een publieke functie.** In de praktijk is dat echter lastig doordat regels en vergunningstrajecten niet zijn toegesneden op het specifieke karakter van de tussentijd. Door die regels tijdelijk te versoepelen wordt het

gemakkelijker de tussentijd te gebruiken en van betekenis te laten zijn voor de wijk en zo weer deel uit te laten maken van de stad. Daarmee wordt het potentieel van de stad beter ingezet waardoor nieuwe dynamiek kan ontstaan.

Bij projecten in de tussentijd is verder vaak sprake van vermenging van disciplines, van ‘versmelting’ tussen kunst en stedenbouw, tussen sociaal en fysiek. Dit levert extra dimensies op voor de stedelijke vernieuwing. De toenemende specialisering binnen professies maakt een zo complex organisme als de stad, tot een star geheel. Alleen als specialismen vakoverschrijdend en interdisciplinair worden ingezet en zich zo weer openen voor elkaar, kan het stedelijk organisme op nieuwe manieren gaan functioneren. Net als bij F.A.S.T. het geval is kan gebruik van de tussentijd input geven aan planvorming. Dan moeten corporaties en gemeentes wel gaan meebewegen met de reële stad (het informeel gebruik, de aanwezige kennis en bedrijven en de lokale cultuur) en veel beter, gedetailleerder kijken naar transformatielocaties alvorens in te grijpen. Deze werkwijze genereert in eerste instantie misschien weinig economische waarde in de nauwe betekenis van het woord, maar wel veel sociale, kunstzinnige, maatschappelijke en culturele waarden. Deze hebben een positieve invloed op het leven in en de ontwikkeling van een plek en komen zo uiteindelijk ook de samenleving en economie ten goede.

De tussentijd als begrip beperkt zich overigens niet uitsluitend tot de periode van herstructurering, de stad is immers continu en overall aan verandering onderhevig. Stadsdelen en gebouwen ondergaan voortdurend kortere of langere perioden van bloei en verval waardoor zich steeds opnieuw perioden van transformatie, leegstand, onzekerheid of pauze voordoen. Men kan dus ook spreken over tussentijd als een soort onbegrensde, of eeuwigdurende tussentijd, wat een specifiek beroep doet op architectuur en stedenbouw. Het eindbeelddenken wordt dan losgelaten. **Al lijkt het vertalen van tussentijdtactieken naar beleid een schier onmogelijke opgave – tussentijd gedijt immers bij het ontbreken van beleid en bij de gaten in regelgeving – toch is er beleid denkbaar die meer ruimte laat zodat deze periode van betekenis kan zijn voor het alledaagse leven en de stedelijke planvormingspraktijk. Dat vraagt om flexibeler planprocessen en een open source-achtige aanpak van stedelijke ontwikkeling.**

Alle transformatiegebieden in Den Haag lenen zich voor aanpak vanuit de tussentijd. Denk aan grootstedelijke herstructureringlocaties als Duindorp, Transvaal en de Binckhorst. Er zijn echter ook veel andere plekken die zich misschien minder duidelijk als transformatiegebied manifesteren maar die toch onmiskenbaar ‘in de tussentijd’ verkeren. Zo zijn er de lege ruimtes boven de winkels in de binnenstad, kerkgebouwen die leegstaan omdat ze hun oorspronkelijk functie hebben verloren, ongebruikte brugwachtershuisjes, structureel leegstaande kantoorgebouwen en bedrijfspanden, het verlaten Norfolkterrein en braakliggende terreinen waar al jarenlang

niets mee gebeurt. Deze stedelijke tussentijd is te zien als leeg land waar stedelijke ontwikkeling mogelijk is. Deze lege stad is een context met specifieke eigenaardigheden, de huidige stedenbouwkundige ontwikkelingsmodellen zijn hiervoor zijn ontoereikend. Studio Iris Schutten zou de komende tijd de stedenbouwkundige gereedschapskist hiervoor willen uitbreiden middels ontwerpend onderzoek.

Op diverse plekken in Den Haag wordt tussentijd actief benut, soms georganiseerd vanuit de gemeente of woningbouwcorporaties, maar vaker ontwikkeld ‘van onderaf’: F.A.S.T., Mobiel Projectbureau OpTrek, Bink 36, de Vloek, de Illusie, Zuidwal, de Regentkamer, de Besturing en Maakhaven zijn voorbeelden van dergelijke tussentijdprojecten. Den Haag kent ook veel voorbeelden van projecten welke door gebruik in de tussentijd ontstaan zijn; denk aan het Pander complex, de Waterspin en de Lange Beestenmarkt, maar ook diverse publieke voorzieningen zoals het Paard en Korzo zijn geboren in de tussentijd.

Wil men de tussentijd productief maken dan vraagt dat om een mentaliteitsverandering in de stedenbouw:

- Tussentijd ontsluiten; Allereerst dient men zich bewust te worden van tussentijd als een periode die men betrekken in het stedelijk ontwerp, in plaats van dat zij een onbedoeld neveneffect van transformatie is
- Interdisciplinair werken; Alleen als specialismen vakoverschrijdend en interdisciplinair worden ingezet en zich zo weer openen voor elkaar, kan het stedelijk organisme op nieuwe manieren gaan functioneren.
- Maak ruimte voor verschil; Zowel voor de tussentijd als voor de stedelijke vernieuwing zelf is ‘ruimte voor verschil’ een vruchtbaarder uitgangspunt dan de ‘utopie van gelijkheid en uniformiteit’. Men moet dan kunnen accepteren dat de ene plek niet hetzelfde is geregeld als de andere, simpelweg omdat de context van locaties verschilt en dat daardoor op verschillende locaties verschillende zaken wenselijk worden geacht.
- Tussentijd inzetten als ontdek – experimenteer en ontwikkelingstool; Ontdekkingen uit de tussentijd meenemen in het planproces, en plannen uitproberen in de tussentijd
- Flexibele planprocessen; Eindbeelddenken vervangen door procesdenken, *open source urbanism*

7. Nieuwe media / Hicham Khalidi / De Struyck, Stationsbuurt

De stad is in continue flux, een natuurlijk ecosysteem. Wanneer we denken statische situaties te zien, kijken we eigenlijk naar het begin en einde van processen die tegelijkertijd ontstaan en eindigen. Niets is statisch. (Jacobs, 1992)

Alles beweegt in een continue stroom van informatie, goederen en zelfs gevoelens. De stad bestaat voor de helft uit steen en glas en voor de andere helft uit verhalen en verbeelding. (Bakker, 2008)

Wat onze samenleving kenmerkt zijn structuren in netwerken en ‘nodes’, niet in centralisatie en periferie (...) Honderden of duizenden van lokaliteiten zijn verbonden in globale netwerken van informatieverwerking en beslissingsmogelijkheden. Alle grote metropolitische gebieden zijn tot op zekere hoogte globaal te noemen, variërend van het ‘nodale’ gewicht t.o.v. het netwerk. (Manuel Castells, 1990)

Vrij internet biedt toegang tot kennis, contact, het maakt de stad compleet als je kijkt naar de verschillende lagen waar een stad uit kan bestaan (infrastructuur materieel, immaterieel), er kunnen nieuwe tools worden ontwikkeld die de verhouding van mens tot mens en van mens tot stad bevorderen, het kan zelf het collectieve bewustzijn vergroten.

Wij fietsen van het Noordeinde door de Schoolstraat, langs de Stille Veerkade naar het Huygenspark. Bij het Huygenspark blijven we staan en we praten over waarom dit gebied mijn voorkeur heeft als het gaat om vitale / opkomende plekken in de stad of plekken waar het kan gaan gebeuren. Eén omdat het nog goedkoop is en twee omdat het een hub is van verschillende culturen (studenten, kunstenaars, allochtonen, autochtonen). We fietsen door naar het Struyckgebouw aan de Van Manenkade, het tijdelijke pand van TAG. Ik toon een logo op het raam van het café op de hoek. Het logo leest Free Wifi en ik leg uit dat dat is wat ik voorsta als het gaat om stedelijke ontwikkeling. Het toevoegen van een virtuele laag aan de infrastructuur. Een breedbandverbinding in de

stad met overal internet en toegankelijk voor iedereen een nieuwe verhouding van mens tot stad tot gevolg kunnen hebben. Het zou moeten vloeien en net als water verplicht voorradig moeten zijn voor iedereen.

Op dit moment maken veel mensen gebruik van standaard wifi routers die ze via een abonnement van een provider krijgen. Deze routers zijn gesloten en vaak beveiligde verbindingen waarvan je er in een straat wel honderden kunt vinden. Dit is nergens voor nodig. Mensen betalen veel te veel voor een internetverbinding omdat er niet optimaal gebruik kan worden gemaakt van de capaciteit die een stad kan bieden wanneer ze alle routers aaneen zou schakelen en vrije toegang zou bieden. Of wanneer de lokale overheid vrije toegang biedt middels een centraal systeem dat dan beheerd kan worden door bijvoorbeeld een stroom voorzieningsmaatschappij of Eneco.

Een ander voordeel van vrije toegang tot internet is die continue stroom bandbreedte die uitnodigt tot het ontwikkelen van allerlei *tools*. Je kunt een continue virtuele laag creëren die aangestuurd en gewijzigd wordt door gewoonweg letterlijk met de stad te communiceren. Het toekomstscenario dat technologie volledig verborgen wordt in de stad en dat haar werking niet opgemerkt kan worden maar er wel is wordt dan een feit. Middels *wearables* (technologische kleding en draagbare apparaten) kun je contact maken met de stad die vervolgens weer fungeert als opslagmogelijkheid van data.

Wanneer gebouwen grote harde schijven worden waarin informatie kan worden opgeslagen en opgehaald en bijvoorbeeld kleding kan dienen als sensor en zender van informatie, dan gaat de stad werken als een groot neurologisch systeem. **Voor de informatieoverdracht van cel tot cel, van mens tot gebouw, van gebouw tot stad is een continue stroom van bandbreedte nodig die niet gehinderd wordt door security, economische en politieke motieven. Het internet wordt dan een sociale tool.**

8. Mobiliteit / Boris Hocks / Markenseplein, Duindorp

Volgens Posad ligt de toekomstige mobiliteitsopgave voor Den Haag in een 'kustlijn'; een tram of *lightrail*verbinding langs de Delflandse kust.

Den Haag propageert een (internationale) stad aan zee te zijn; een kustlijn is daarvoor een logische stap. Door een kustlijn aan te leggen vergroot de stad haar kansen hiertoe. Daarnaast kunnen de kwaliteiten van de Nederlandse kust hiermee versterkt worden. De Nederlandse kust wordt gekenmerkt door de afwisseling van kustontwikkelingen, recreatiegebieden met duin overgangen en rustige natuurgebieden die bijna niet voor mensen toegankelijk zijn. De lijn is niet bedoeld om ongebreidelde groei aan de gehele kust aan te wakkeren, maar om de contrasten tussen de verschillende gebieden te beheersen en waar nodig te stimuleren. Er ontstaat een nieuwe bereikbaarheid voor de gebieden aan de kust die vanuit het achterland al moeilijk te bereiken zijn en vaak is er tussen twee plekken aan de kust helemaal geen verbinding. Een openbaarvervoerverbinding zoals een *lightrail* zal die rust in de duingebieden kunnen bewaken en rond haltes voor verdichting en ontwikkeling kunnen zorgen. Hiermee vergroot de recreatieve functie van Den Haag, wordt de bereikbaarheid in de regio Haaglanden versterkt en kan de stad haar ambities als internationale stad aan zee meer waarmaken.

Omdat er langs de kust knooppunten ontstaan krijgen de huidige lijnen (tram, weg etc) meer waarde en zullen de ontwikkelingsmogelijkheden in het stedelijk gebied van Den Haag toenemen. Er ontstaat meer dan nu een bestemming – een knooppunt- aan de kust waardoor er beweging ontstaat en daarmee nieuwe ontwikkelingsassen. Het geeft mogelijkheden nieuwe lijnen haaks op de kust te ontwikkelen en zo kan de strandwallen structuur van Den Haag zich nog sterker als Victory Boogie Woogie manifesteren (zoals voormalig stadsstedenbouwer Maarten Schmitt de stad typeerde).

Den Haag heeft al een aantal lijnen naar zee, we zoomen in op een punt waar geen verbinding is; het zuiden van Duindorp waar de Duivelandsestraat eindigt. De plek laat de kansen zien van de kustlijn: Duindorp als nieuw 'Barceloneta', de Haven van Scheveningen aan de ene zijde, Kijkduin en het verbrede strand naar Hoek van Holland aan de andere zijde. Een nieuwe tramverbinding de stad in kan het Hagaziekenhuis, de Leyweg en Wateringen verbinden met ruime ontwikkelkansen voor en in dit gebied.

Een kustlijn met toekomst!

Bottom-up Rules / Verslag

Robert-Jan de Kort

In tijden van recessie gaat de handrem op ontwikkelingsprocessen en ontstaat een acuut tekort aan projecten. Deze luwte veroorzaakt economische stress, maar levert ook een enorme luxe op: tijd om na te denken. Reflectie is niet aan de orde in tijden van hoogconjunctuur. Iedereen is bezig met meer, groter, hoger en sneller. De luxe van het hebben van tijd is niet iedereen gewend. Het kost dus ook weer tijd om een reflectieve cultuur te creëren waarin iedereen bezig is met minder, kleiner, lager en langzamer. **Waar grote ontwikkelingsprocessen veelal top-down georganiseerd worden, ontstaat in tijden van recessie momentum voor zogenaamde bottom-up processen. De aandacht richt zich op de actuele situatie op ooghoogte. Wat leeft er in de stad, waar staan gebouwen leeg, hoe verbeteren we achterstandswijken?** Allemaal vragen die eigenlijk altijd gesteld worden, maar waar nu een steeds groter deel van de ruimtelijke ontwerpers zich op richt en die daardoor ineens relevanter lijken dan voorheen. Ga maar na; het reflectieve boek *Life and Death of Great American Cities* van wijlen Jane Jacobs (stammend uit 1960, niet toevallig ook tijdens een recessie) is weer populair. In het boek roept Jacobs op tot het herontdekken van intrinsieke kwaliteiten van de stad in relatie tot grote transformatieprocessen die deze kwaliteiten juist ontkennen. Van het boek is zelfs dit jaar, vijftig jaar na dato - en in een nieuwe recessie - een Nederlandse vertaling verschenen.

Hoe moeten we de actuele affiniteit van ontwerpers met de kleine schaal op waarde schatten? Zaak is om in de tussentijd, uit te vinden hoe het huidige bottom-up denken cultuur kan worden in ontwerpende disciplines. Dat er meer aandacht voor is wil niet automatisch zeggen dat er ook middelen uit voort komen waarmee vanuit het bottom-up vertrekpunt plannen van betekenis gemaakt kunnen worden. **Kortom, hoe zorg je dat de bottom-up reflex leidt tot instrumenten of regels die de stedenbouwkundige kan inzetten in planvorming?**

*1. Ambitie versus realiteit
Plannen voor Binckhorst blijken te ambitieus*

De bottom-up benadering begint bij het vanuit verschillende perspectieven kijken naar wat er daadwerkelijk is, het kunnen inschatten van kwaliteiten en deze zwaar laten meewegen in planontwikkeling. Nu steeds meer stedelijke opgaven transformatieopgaven zijn ontkom je hier als stedenbouwkundige bijna niet meer aan en levert het negeren ervan onherroepelijk problemen op. Een concreet voorbeeld van een top-down proces dat een bottom-up tegengeluid veroorzaakte is de herontwikkeling van bedrijventerrein de Binckhorst in Den Haag. In 2008 presenteerde OMA een visie voor de ontwikkeling van de Binckhorst. Het programma was niet mals: 7.000 woningen, horeca-, kunst- en cultuurvoorzieningen,

stadspark en creatieve bedrijvigheid vormden de inhoud van de grootschalige verandering van het gebied waar momenteel voornamelijk auto- en bouwgerelateerde bedrijven gevestigd zijn. Uitplaatsing van bepaalde bedrijven (met name milieuvriendelijke) was een belangrijk onderdeel van het proces. Veel ondernemers in het gebied voelden zich niet gekend in de plannen en er rezen vragen over de voorgestelde transformatie. Daarnaast bleek de visie van OMA te ambitieus, waardoor het proces enorm vertraagde.

Door de aanname dat de situatie in de Binckhorst slecht was en herontwikkeling een enorme kwalitatieve impuls zou geven, was door de ontwikkelende partijen nooit intensief gekeken naar de waarde van de huidige situatie. Stroom Den Haag belichtte reeds in 2005 de kwaliteiten van het gebied in een manifestatie en tijdschrift 'Binck! Blik op de Binckhorst'. Dit project kreeg vanaf 2009 een vervolg in een serie 'Binckcafé's' waarin de bestaande toestand in de Binckhorst werd gespiegeld aan de grootschalige planvorming van de gemeente. In de eerste serie van drie is aan de hand van drie thema's (ambacht, cultuur en voedsel) uitvoerig ingegaan op de kwaliteiten van het gebied en de bruggen die er te slaan zijn naar de toekomstige ontwikkeling. Tijdens elk café werd vanuit de drie thema's een alternatieve visie gepresenteerd op de Binckhorst.

Tijdens het eerste café presenteert E19 architecten haar alternatieve visie op de ontwikkeling van het gebied. **Deze visie, die ze maakte i.o.v. een groep ondernemers uit de Binckhorst, vertrekt bij de bestaande situatie en de positie van de ondernemers en doet van daaruit voorstellen voor ontwikkeling.** Daarbij destilleerde het bureau uit deze aanpak een realistischer, maar wel lager, uitgangspunt voor het woonprogramma. Daar staat tegenover dat minder bedrijven uitgekocht hoeven te worden en veel bedrijven bereid zijn te investeren in eventuele nieuwe huisvesting als ze mogen blijven. De gemeente erkent de kwaliteiten van het tegenplan van E19 en heeft elementen van de visie van E19 in de aangepaste plannen opgenomen. In het gesprek dat volgt wordt het belang geduid van rafelranden, van organische groei, van kwalitatieve impulsen i.p.v. vlakdekkende plannen.

Op cultureel gebied speelt er van alles in de Binckhorst. In de Caballerofabriek, ateliercomplex de Besturing en Binck 36 - allen voorbeelden van hergebruik - zijn veel creatieve en culturele bedrijven ondergebracht. Al deze partijen zijn op hun gemak in de Binckhorst en waarderen de ondernemingsruimte die het gebied biedt. Evert Verhagen, voormalig projectmanager Westergasfabriek, stelt in het tweede café dat het goed is dat Den Haag zich kandidaat stelt om in 2018 culturele hoofdstad te zijn en ziet zeker een rol voor de Binckhorst. Zo'n ambitie creëert

ook een urgentie om iets te doen aan het gebied. Volgens Verhagen is de volgende stap het schoon, groen en veilig maken van het gebied. Troef hierbij is het activeren van de publieke ruimte door de plinten van gebouwen transparant te maken, waardoor activiteiten zichtbaar en laagdrempelig worden. Bert van Meggelen brengt daar juist het ongeplande tegenin. **Hij refereert daarmee aan Republiek Binck, een voorstel uit de plannen voor Culturele Hoofdstad. Hierin wordt de Binckhorst voorgesteld als regel-arm gebied, als plek waar het tijdelijke en experimentele ruimte krijgt en zich daarmee onderscheidt van de ‘hofstad’.**

Tijdens het derde Binckcafé wordt de culinaire en agrarische potentie van de Binckhorst belicht. De culinaire identiteit is latent aanwezig in de Binckhorst. Maison Kelder maakt er zijn beroemde hazelnoottaarten en Sando Bruti van Papierwarenfabriek Jero is een befaamd kok. Deze identiteit kan als aanleiding genomen worden voor innovatieve plannen die voedsel als basis nemen. Tihamér Salij (The Why Factory, TU Delft) presenteerde de visie *City Pig* waarin de Binckhorst op een innovatieve manier de varkensvleesproductie van de stad huisvest. Salij maakte de visie samen met Winy Maas (MVRDV) in het kader van het Stroomprogramma Foodprint. Een animatiefilm toont hoe het programma van grootschalige varkensboerderijen, noodzakelijk om aan de vraag naar varkensvlees te voldoen, geoptimaliseerd kan worden door de wisselwerking met de Binckhorst (recycling afval van tuinders als varkensvoer, productie biogas en mest) en hoe deze wisselwerking nieuwe ruimtelijke modellen kan opleveren. ***City Pig gaat uit van de noodzaak om te innoveren bij stedelijke transformatie. Synergie tussen nieuw en bestaand programma is hierbij een harde randvoorwaarde.*** Dat benadrukt ook Sandro Bruti wiens opa ooit de Jero fabriek oprichtte. Liefde voor het vak, de plek en de mensen is een van de belangrijke ingrediënten volgens Sandro, iets dat zich onder meer toont in de pasta’s die hij elke middag maakt worden voor de medewerkers.

De Binckcafé’s toonden de rijkdom van de bestaande Binckhorst en trachtten van daaruit verder te speculeren over eventuele grootschaligere ontwikkelingen. Het idee dat een grootschalige herontwikkeling veel van de aanwezige kwaliteiten zou smoren is verontrustend. De gemeente Den Haag heeft na het wegvallen van belangrijke ontwikkelende partijen de regie weer teruggenomen. De ontwikkeling van het masterplan voor de Binckhorst is momenteel vastgelegd in een integraal ontwikkelingsplan gemaakt door Floris Alkemade (voorheen OMA) en Urhahn Urban Design. Belangrijkste vernieuwing in dit plan ten opzichte van de oorspronkelijke visie is dat de ontwikkeling gefaseerd zal worden uitgevoerd, dat meer ruimte is voor organische groei en het inzetten van katalysatoren. Op het eerste gezicht is dit vooral een opportunistische maatregel, omdat er simpelweg geen ontwikkelende partijen zijn die de Binckhorst in één keer kunnen herontwikkelen. Maar anderzijds is het plan ook een antwoord op de vraag naar slimmere en meer op maat gesneden transformatie.

2. Onkundige overheid?

In gesprek met Hans Kuiper, sinds februari 2009 hoofd van de afdeling stedenbouw in Den Haag

De sympathie voor de bottom-up benadering voedt een frustratie tegenover de overheid. Zowel landelijk als provinciaal en gemeentelijk bestaat er een kloof tussen planning en realiteit. De overheid wordt hierbij vaak een gebrek aan kennis en vooral visie verweten. Dit is voor een deel het resultaat van een verschuiving die een decennium eerder – of eigenlijk sinds de val van de Berlijnse muur - heeft plaatsgevonden. De overheid heeft een groot deel van zijn mandaat uit handen gegeven aan de markt. In een hoogconjunctuur jaagt in Nederland de markt een groot deel van de ontwikkelingen aan. Exemplarisch hiervoor is dat er momenteel meer stedenbouwers in dienst zijn bij projectontwikkelaars dan bij gemeenten. In tijden dat de markt het laat afweten valt de overheid door de mand. De verschillende overheden staan voor een opgave om weer een stevigere positie te verwerven als aanjager van ruimtelijke projecten.

In februari 2009 benoemde de Gemeente Den Haag Hans Kuiper als het nieuwe hoofd van de gemeentelijke afdeling stedenbouw. De benoeming valt binnen een gemeentelijke reorganisatie waarbij stedenbouw, voorheen ruimtelijke ontwikkeling & monumentenzorg (ROMZ), is ondergebracht in een eigen afdeling. Hierdoor heeft de stedenbouwkundige discipline weer een expliciete positie binnen het stadhuis. Stroom Den Haag organiseerde op 4 november 2009 een gesprek tussen Kuiper en architect Thijs Asselbergs om de ideeën van Kuiper te peilen. Architect en stedenbouwkundige Kuiper is oprichter van het Haagse architectenbureau KOW. Terwijl hij zichzelf profileert als een architect die het liefst zijn plannen onopvallend inpast in de context, werd KOW groot door het ‘bouwen voor de markt’. De vraag is dan ook wat hij van plan is met Den Haag.

Hans Kuiper heeft allereerst de taak om binnen de gemeente te kijken wat nodig is om zijn afdeling compatibel te maken met de huidige stedenbouwkundige beroepspraktijk. Op een recente bijeenkomst van de Beroepsvereniging voor Stedenbouwkundigen bleek dat het vak van stedenbouwkundigen in een crisis zit. Stedenbouwkundige plannen worden niet meer enkel gemaakt door stedenbouwers. Kuiper licht toe: **“Door de terugtrekende overheid is een tweedeling ontstaan. Waar het procesmatige gedeelte van stedenbouw binnen de gemeente bleef, werd het ontwerpende deel uitbesteed. Procesmanagers beheersen nu het proces en het ontwerpend niveau binnen stadhuizen is teloor gegaan. De ontwerpende stedenbouwer wordt daardoor in het proces niet meer serieus genomen.”** Kuiper wil van de afdeling een goed lopend ‘bureau’ maken. Een afdeling die agendeert in plaats van volgt. Door de reorganisatie binnen de gemeente Den Haag hoopt Kuiper tevens getalenteerde stedenbouwers aan te trekken.

Kuiper roemt de ‘saaigheid’ van Den Haag. Deze levert een constante kwaliteit op en zorgt ervoor dat je op sommige plekken met een grootse ingreep veel effect kunnen bereiken. Verder is het volgens Kuiper voornamelijk een kwestie van het verfijnen van het bestaande stedelijk weefsel. Volgens hem is de tijd van megalomane plannen voorbij. De expertise om dergelijke plannen van begin tot eind vol te houden is verdwenen. Er is geen partij meer die een groot stedelijk project alleen aan kan, ook de overheid niet meer. Als voorbeeld noemt hij de Binckhorst, waar het zinloos gebleken is om er een vlakdekkende plankaart over uit te rollen. Door de vertraging die het proces heeft opgelopen is de afdeling stedenbouw weer actiever betrokken bij de planvorming. Kuiper combineert bottom-up denken met top-down maatregelen op maat. Kuiper: “We kijken vooral naar de bestaande waardevolle elementen. Top-down is de hoofdvraag: wat moeten we minimaal doen om goede structurerende elementen aan te leggen?”

3. Den Haag op ooghoogte

Via een quickscan naar kaart

In de stad Den Haag zijn talloze plekken die een enorme potentie in zich dragen. Stroom Den Haag nodigde een tiental professionals met een ruimtelijke of culturele expertise (architecten, stedenbouwer, fotograaf, kunstenaar, ondernemer) uit om in een Quickscan een aantal van deze plaatsen aan te wijzen en te benoemen wat die, al dan niet latente kwaliteit, dan is. Al fietsend door de stad werden de kwaliteiten door eenieder op ooghoogte ingeschat. **Doel van de dag was om met verschillende brillen op naar de toekomst van de stad te kijken. Resultaat zijn acht tekstuele bijdragen en een kaart van de dag waarop de verschillende kansen en plekken zijn aangegeven, van het kleinste schaalniveau tot grootschalige ontwikkelingen en ingrepen.**

De stad werd benaderd als patchwork van specifieke gebeurtenissen die vanaf straatniveau waarneembaar zijn. Deze ultieme bottom-up benadering leverde fragmenten op van bewondering, afkeur en verrassing. De Quickscan bood een rijk palet aan stedelijke fenomenen. Via de binnenstad, door een probleemwijk en grootschalige herontwikkelingslocatie voerde de tocht naar Scheveningen. Steeds werd ter plekke stilgestaan bij de status quo. Deze varieerde van kleinschalige initiatieven van ondernemers tot criminaliteit accommoderende open ruimte, sympathieke collectiviteit in binnenhoven en een stadsvernieuwingsproject met weinig gevoel voor context. Daarnaast was er aandacht voor tussentijdse transformatieprocessen die parallel aan grootschalige, en langdurige, transformatieprocessen plaatsvinden. Deze processen zijn op meerdere plaatsen in de stad vindbaar en zijn een vorm van bottom-up-stedenbouw. Actueel voorbeeld is het surfersdorp F.A.S.T. (Free Architecture Surf Terrain) aan de boulevard van Scheveningen. Tot eind 2010 is daar met zeecontainers een klein dorp gebouwd waar surfers, dicht bij de zee, kunnen verblijven, werken en ontspannen.

Waar de meeste deelnemers van de Quickscan zich richtten op observatie van een plek en het benoemen van de situatie en problemen kwam de stedenbouwer in het gezelschap (Boris Hocks van Posad) met een concreet top-down-voorstel voor stadsvernieuwing: een nieuwe tramlijn door de duinen. In dit voorstel verbindt hij de stad Den Haag op meerdere schaalniveaus. De tramlijn is een beoogde nieuwe levensader die het rustige zuidwestelijke deel van Den Haag met de rest van de stad zou kunnen verbinden. Met als een belangrijk voordeel dat de tramlijn de stad letterlijk verbreedt. De redenering van de levensvatbaarheid van het project begint en eindigt bij het straatniveau. Hocks lichtte toe dat een grootschalig plan weinig zin heeft als je het op straatniveau niet uitgelegd krijgt. Hier raakten het bottom-up- en top-down-denken elkaar. Hocks kwam hiermee het dichtst bij een antwoord op de vraag hoe de aandacht voor de kleine schaal in de stad te verankeren in stedelijke ontwikkelingsprocessen.

4. Tot slot

Schaalniveaus verbinden

Nu steeds meer stedenbouwkundige opgaven bestaan uit de transformatie van bestaande contexten is de impact van elke ontwikkeling op straatniveau groot. Het komen tot een verrijking van stedenbouwkundig denken en handelen vereist een herwaardering van het kleinste schaalniveau. De input die op het oog versplinterde bottom-up-observaties opleveren zou moeten leiden tot ware doelen voor stadsvernieuwing.

Stedenbouw is de aangewezen professie om verbindingen te leggen tussen de verschillende schaalniveaus. Het letterlijk op de kaart zetten van plekken, potenties en mogelijke interventies is een manier waarop de stedenbouwkundige in één gebaar meerdere agenda’s kan verenigen. De stedenbouw zou de instrumenten moeten beheersen of ontwikkelen die nodig zijn om lokale kansen, problematiek en latente kwaliteiten te verbinden met hogere schaalniveaus. Ze zou als het ware de *bottom-up rules* moeten ontwikkelen.

Enkel een culturele verankering zal, zodra de economie weer oprabbelt, ervoor kunnen zorgen dat toekomstige stedenbouwkundige opgaven verrijkt worden door dit ‘nieuwe’ denken en doen. **Er ligt een verantwoordelijkheid voor de stedenbouw om de importantie van de kleinste schaalniveaus te duiden en te vertalen naar media die de relatie tussen deze schaalniveaus overtuigend overbrengen bij opdrachtgevers. De verantwoordelijkheid van opdrachtgevers is om voorbij het wensdenken te geraken en de randvoorwaarden voor een dergelijke ontwikkeling te bieden. Pas dan kun je zeggen: Bottom-up Rules!**

Colofon

Quickscan Stedenbouw is uitgevoerd in opdracht van het Stimuleringsfonds voor Architectuur ten behoeve van de Nulmeting Stedenbouw.

Quickscan Stedenbouw bestond uit drie onderdelen:

Binckcafé's

Moderator: Tarik Yousif (Creative Urbans)

Deelnemers café 1 Ambacht als katalysator / 23 september 2009 / lokatie: autoschadebedrijf Spoelstra
E19 architecten, Tom Weghorst (TCN), Melle Smets (kunstenaar), Leo Pols (onderzoeker, Planbureau voor de Leefomgeving), Maarten Lankester (landschapsarchitect, Urhahn) en Wilma Marijnissen (kunstenaar)

Deelnemers café 2 Cultuur als katalysator / 28 oktober 2009 / lokatie: De Besturing
Evert Verhagen (projectmanager Westergasfabriek in Amsterdam, oprichter van Creative Cities en eigenaar van REUSE BV), Bert van Meggelen (Bureau Maatwerk), Dick van der Harst (vm. directeur Gebiedsonderneming Binckhorst), Rob van Eijkeren (directeur Vestia Zuid-Oost), Patty Broesenou (PIP),

Deelnemers café 3 Voedsel als katalysator / 20 januari 2010 / lokatie: Hangar 36
Tihamér Salij (The Why Factory), Debra Solomon (kunstenaar, Culiblog), Jan Willem van der Schans (onderzoeker Landbouw Economisch Instituut), Rachelle Eerhart (TNT), Dennis Woudenberg (DHV), Sandro Bruti (papierwarenfabriek Jero) en Janneke Vreugdenhil (culinair journalist, Eten enzo)

Gesprek met Hans Kuiper, 4 november 2009

Moderator: Thijs Assselbergs (architect, aTA Architectuurcentrale Thijs Assselbergs)

Deelnemers: Hans Kuiper (hoofd afdeling stedenbouw gemeente Den Haag), met bijdragen van Jeroen Geurst (architect, Geurst & Schulze) en Sebas Veldhuijsen (architect, Qenep)

Fietstocht 11 november 2009

Moderator: Willemijn Lofvers (Bureau Lofvers)

Deelnemers: Annechien Meier (kunstenaar), Ralph Kämena (fotograaf), Ergün Erkoçu (architect, CONCEPT0031), Leeke Reinders (onderzoeker OTB, TU Delft), Corine Keus en Nanne Verbruggen (architecten, E19), Iris Schutten (architect), Hicham Khalidi (TAG), Boris Hocks (stedenbouwer, Posad)

Verslag

Redactie: Stroom Den Haag

Tekstbijdragen: deelnemers aan de fietstocht

Ontwerp cover: Thonik

Kaart binnenkant cover: Bibi von Meyenfeldt (Posad)

Fotografie: Willemijn Lofvers, Ralph Kämena

Stroom Den Haag

Hogewal 1 – 9
NL-2514 HA Den Haag
www.stroom.nl

T +31(0)70 365 8985
F +31(0)70 361 7962
info@stroom.nl